

A tiszta ész kritikájának korai recepciója

DOI: <https://doi.org/10.70510/mfsz.19741>

A kanti gondolkodás különböző irányainak összeegyeztetéséből született meg a német filozófia alapvető műve, A tiszta ész kritikája (Riga 1781).

Ez a könyv a második kiadásban (1787) számos változtatáson ment keresztül, amelyek azóta is igen élénk viták tárgyát képezik [...].

(Windelband 1892/1912. 449.)

A tiszta ész kritikájának első és második kiadása között hat év telt el, és én ebben az áttekintésben még hét–nyolc évvel tovább is fogok menni. De kezdjük így: a 18. század nyolcvanas éveit alapvető változást hoztak nemcsak a német, de az egyetemes filozófia történetében is. (Niklas Luhmann azt mondta – az etika kapcsán – hogy a nagy innovációkra az újkorban mindig a század nyolcvanas éveiben kerül sor; lásd Luhmann 1990.) A mű második kiadásához írt előszóban Kant maga is a „gondolkodási mód forradalmáról” beszél. (A magyar fordítás a „forradalom” szó helyett többnyire a „fordulatot” használja, lásd Kant 2009. 29.) Azt szeretném állítani, hogy a gondolkodási mód forradalma ebben a másfél évtizedben játszódott le, és nem is *A tiszta ész kritikája* maga, hanem egy egész filozófiai diskurzus vitte végbe. De először tekintsük a mű megszületését.

I.

Egy nemrég megjelent monográfiában Marcus Willaschek arról írt, hogy nagyjából 1770-ben, pont akkor, amikor Kantot kinevezték a königsbergi egyetemen professzorrá, megszakadt a publikációinak sora. Az ötvenes és a hatvanas években még sokat publikált, sorra jelentek meg művei: *A metafizikai megismerés első alapelveinek új megvilágítása* (1754), *Az egyetlen lehetséges érv, amellyel Isten létezése bizonyítható* (1763), *Kísérlet a negatív mennyiségeknek a világbölcslethez való bevezetésére* (1763), *Vizsgálódás a természetes teológia és a morál alapelveinek világosságáról* (1764). Aztán 1770-ben Kant a logika és a metafizika professzora lett, tudjuk, hogy erre az állásra már 1756-ban is pályázott, akkor sikertelenül.

A professzúra, mint ahogy akkor szokásos volt, egész életre szólt. [...] A kinevezéssel együtt – úgy tűnt – Kant tudományos produktivitása teljesen elhalt. Továbbra is rendszeresen és sikerrel tanított, de kisebb alkalmi írásoktól eltekintve a következő tíz évben egyetlen mű sem került ki a kezei közül. A hallgatásnak ezekben az években azonban intenzíven dolgozott azon a könyvön, amelynek az volt a hivatása, hogy megnyissa a filozófiatörténet új korszakát. Ez a könyv volt *A tiszta ész kritikája*, amely 1781-ben [Rigában] jelent meg. (Willaschek 2023. 25–26.)

A kiadó Johann Friedrich Hartknoch volt, aki a maga korában szép elismerésnek örvendett; nála jelentek meg Herder és Hamann művei is. Ebben az előadásban nem vállalkozhatom Windelband nagy ívű mondatának alátámasztására: „A kanti gondolkodás különböző irányainak összeegyeztetéséből született meg a német filozófia alapvető műve, *A tiszta ész kritikája*” (Windelband 1892/1912. 449). De az is feltűnhet, hogy miközben én a „gondolkodásmód forradalmát” emelem ki, addig Windelband jól láthatóan egyfajta folytonosságot sugall. Ez az álláspont a 20. század elején még rendkívül népszerű volt: Norman Kemp Smith 1918-ban a művet előzetesen elkészített szöveg-darabokból összeállított kolláznak vagy „patchwork”-nek nevezte, de ő már ezzel nem annyira a folytonosságot, mint inkább a mű törésvonalait próbálta magyarázni (Smith 1918). Ezt a nézetet – mondja Willaschek – ma már senki sem képviseli, „mivel alábecsüli azt, hogy Kant a könyv írásakor milyen erősen átdolgozta és egységesítette a korábbi tervezeteket” (Willaschek 2023. 331). Willaschek úgy tesz, mintha itt lenne valamilyen széles hömpölygésű vita, miközben maga is kénytelen bevallani: „Kant levelei és kéziratos feljegyzései [...] csak korlátozott betekintést engednek tíz évig tartó intenzív küzdelmébe [...]” (uott). Nem marad más, mint amit a szakirodalomban általában is látni szoktunk: a Marcus Herzhez 1772. február 20-án írott levélhez kell fordulnunk. Ebből a levélből most három mozzanatot szeretnék kiemelni: (1) „Elterveztem egy művet, mely körülbelül a következő címet viselhetné: *Az érzékiség és az ész határai*” (Kant 1974. 53). Az kétségtelen, hogy ekkor az éppen elgondolt könyv számos része még nem volt meg, de tévednénk, ha azt gondolnánk, hogy Kant ekkor még csak nem is gondolt a kategóriatanra. „Megkísértem [...] a teljességgel tiszta ész összes fogalmát meghatározott számú kategóriára hozni, de nem úgy, mint Arisztotelész, aki ezeket, úgy ahogy lelte, teljesen ötletszerűen rakta egymás mellé tíz predikamentumában [...]” (uott 56). Lehet, hogy ez csak projekció: a korban nem is Arisztotelész volt a nagy egymás-mellé-rakosgató, hanem a francia *Enciklopédia*. (2) Nemsokára már a könyv címe is megjelenik: „Jelenleg képes vagyok kibocsátani a *tiszta ész egy kritikáját*, mely mind a teoretikus, mind a praktikus megismerés természetét tartalmazza, amennyiben [az] pusztán intellektuális” (uott 56–57, kiemelés tőlem). De ugyanakkor az is jól látható, hogy Kant egyelőre nem is gondol arra, hogy ezt címként használja, vagyis (mondhatnánk), hogy a kritikát egyúttal határként is értelmezze. „A kritikának [...] van egy negatív funkciója is, amennyibe a meta-

fizika lehetetlenségét, vagy jobban mondva a [...] határait felmutatja. A negatív jelentésében a kritika az emberi gondolkodás hiányosságaira mutat rá.” (Guyer 2017. 288.) (3) Némileg meglepő lehet, hogy Kant időnként milyen közel kerül a kopernikuszi fordulat megfogalmazásához, amely csak a második kiadásban fog névvel ellátva előtűnik állni. Mindenekelőtt van két pólusunk: egyrészt a mi értelmünk és a képzeletünk nem okai a tárgyaknak, másrészt a tárgyak sem lehetnek okai az értelmi megjelenítéseknek (Kant 1974. 54). (A megismerés elméletében így nagy problémáink vannak az „okság” fogalmával – így hoszszabbítja meg Kant a hume-i tanítást.) „[A] képzetek [forrása] ugyan a lélek természetében van, de [...] nem ők hozzák létre az objektumot” (uott 55). – Nem szokás tudomást venni arról, hogy miközben Kant egy teljesen újszerű könyv megírásán fáradozik, az egyetemi előadásain (az előírásokat követve) Alexander Gottlieb Baumgarten *Metafizika* című könyvét tanítja. Ezt a könyvet, illetve a szerzőt az egész írott életműben csak egyetlen egyszer említi, mégpedig a *Prolegomena*-ban, itt úgy mutatja be, mint a „hírneves Wolff” (aki a korabeli iskolafilozófia atyja volt) nyomdokaiban járó „éleselméjű” filozófust (Kant 1999. 25). 2004-ben Dagmar Mirbach gondozásában újra megjelent Baumgarten *Metafizikája* (illetve ennek német fordítása, amelyet Friedrich Meier készített, 1783-ban, habár Kant még az eredeti latint használta). De azóta sem lehet pontosan látni, sem azt, hogy Kant mennyiben támaszkodott erre a könyvre, sem azt, hogy mennyiben határolódott el tőle. Az viszont biztosnak tekinthető, hogy Kant erre a (kézi)könyvre is gondol, és nem csak a filozófia tradícióra, amikor ezt mondja: „A *metafizikához* mindez ideig nem volt oly kegyes a sors, hogy ráléphetett volna a tudomány biztos útjára [...]” (Kant 2009. 31; B XIV). Baumgarten könyve – ezt bátran kimondhatjuk – még nem felel meg a filozófiával szembeni kanti kíváncsalmaknak.

II.

Amikor *A tiszta ész kritikája* végre megjelent, az olvasók (a szakmabeliek és a szakmán kívüliek) nem voltak felkészülve a megfeszített gondolati munka eredményének befogadására. A nyilvánosság mintha lefagyott volna; aztán 1782. január 19-én egy göttingeni folyóiratban, a *Göttingische Anzeigen von gelehrten Sachen*-ban, a legrégebbi német recenziós orgánumban megjelent az első – anonim – recenzió. A kritikát Christian Garve írta, aki volt a matematika és a logika professzora Lipcsében, majd könyvkereskedő Breslauban, Adam Ferguson fordítója és értelmezője, aki ráadásul még egy szabadkőműves társaságnak is tagja volt. A maga filozófiáját sohasem adta elő rendszeresen, de azért viszonylag sok alkalmi tanulmányt publikált. Rudolph Eisler írja róla: „Garve egy szellemes, de eklektikus populárfilozófus, aki az angol empirizmus befolyása alatt állt” (Eisler 1912. 197). És még Jean Paul is (igaz, majd csak 1804-ben) a korabeli filozófiai fellendülésre

utalva ezt írja: „El kell ismernünk, hogy legalábbis az éleslátást, és a mélységre törekvést tekintve – amelyet még egy diák is elvár az olvasótól – a filozófus megtornáztatja és erősíti a szellemünket. De azért vannak olyan szerzők is, mint Sulzer és Garve, akik pihentetően hatnak ránk.” (Paul 1980. 383). – A göttingeni folyóirat főszerkesztője ebben az időben Johann Georg Heinrich Feder volt. Őt 1767-ben nevezték ki Göttingenbe a filozófia professzorává, előtte Cottbusban volt professzor. Nem sokkal korábban jelent meg a *Grundriß der philosophischen Wissenschaften* című, több kiadást megért, népszerű tankönyve. A filozófiáját már a maga korában is eklektikusnak nevezték. Ő is jól beleillett a populárfilozófusok sablonjába. Göttingenben tartott székfoglaló előadásában azt hangoztatta, hogy a filozófia helyét hamarosan a pszichológia és az irodalom fogja elfoglalni (Müller 1961. 41). – Feder lerövidítette és egy kicsit tovább élezte Garve recenzióját. A szerzők fő ellenvetése (beszéljünk most többes számban) a koncepció állítólagos „idealizmusa” ellen irányult. – Eisler ezt írja Garve-ról: „Szerinte az érzéki kvalitások a dolgok hatásai az organizmusra” (Eisler 1912. 197). Kant viszont úgy gondolja, hogy a térben és időben lévő tárgyak – jelenségek vagy pusztán képzetek, és nem „magában való dolgok”. Így Kant számára ez a recenzió mély csalódást és kisebb megrázkódtatást okozott. Ezt onnan sejthetjük, hogy több körben is reagált a Garve–Feder-féle ellenvetésre. A következő évben (1783-ban) megjelent népszerűsítő műben, a *Prolegomenában* Kant így magyarázza a maga álláspontját: „[Az idealizmussal szemben] én azt állítom, hogy – mint érzékeink rajtunk kívül található tárgyai – [a] dolgok kétségtől adóttak számunkra, ámde semmit sem tudhatunk arról, hogy mik is e dolgok önmagukban valóan, hanem csupán a róluk adódó jelenségeket ismerjük [...]” (Kant 1999. 50). És 1787-ben megjelent *A tiszta ész kritikája* második, átdolgozott kiadása, és ebben is olvashatunk egy reflexiót a fenti ellenvetésre: „A jelenségnek mindig két oldala van: az egyik az, midőn a tárgyat önmagában vesszük szemügyre [...], a másik az, midőn e tárgy szemlélésének formáját nézzük, melyet nem a magában való tárgyon kell keresnünk, hanem abban a szubjektumban, akinek a tárgy megjelenik [...]” (Kant 2009. 91; B55). – Mindenesetre ebből a kritikából indult ki az a tévképzet, hogy a kanti koncepció recepciótörténetét *döntően* a „magában való dolog” fogalmával szembeni ellenvetés indította el.

III.

Az első és a második kiadás között történt (1786 augusztusától kezdve), hogy kezdetét vette egy nagyszabású produktív recepció. A *Der Teutsche Merkur* című folyóiratban egy volt bécsi jezsuita szerzetes, Carl Leonhard Reinhold hét részből álló levélsorozatot tett közzé, a következő banális címmel: *Briefe über die Kantische Philosophie*. Az első levél címe – *Az ész kritikájának szükséglete* – azonban már rendkívül sokat mondó. Implicit módon azt állítja, hogy *volt* egy ilyen

szükséglet, *vártuk* ezt a könyvet, *megvan* a maga helye, és ez adja annak hallatlan jelentőségét. Volt jezsuitaként Reinhold valami meghökkentőt olvasott ki *A tiszta ész kritikájából* (ne kérdezze senki, hogy ez hogyan jutott eszébe): ebben a műben „állítólag” a vallás és a morál újraegyesítésére történik nagyszabású kísérlet. A helyzet hasonló, mint Jézus idejében: Jézus a maga korában a nagy tömegnél a morál nélküli vallással találkozott (az emberek nagy részénél a vallás kiüresedett, üres rutinná vált), néhány kis filozófus szekta esetében viszont a vallás nélküli morált látta (ezek voltak a hellenizmus filozófiai iskolái). És ahogy Jézus a maga fellépésével és hitével képes volt egységbe fogni őket, ugyanúgy ma is ezt kell megtenni a „tiszta észre” alapozott istentanból kiindulva. Ez volt az a szükséglet, amely megágyazott a kanti mű megszületésének. És ez most – könnyen belátható módon – a kanti műnek valóban hallatlan jelentőséget ad. Tudjuk: a vallás és a morál jézusi egyesítése új világtörténelmi korszakot indított el, és (még nem látjuk, hogy hogyan, de) lehet, hogy a kanti filozófia is képes lesz valami ilyesmire. A nyolcvanas évek második felében így hallatlanul intenzív és kiterjedt Kant-tanulmányozás kezdődik, és nem is feltétlenül az egyetemi életben, hanem a kulturális nyilvánosságban általában. Ennek hatására a kanti filozófia megbecsültsége is rohamosan emelkedett. A kritikusok elkezdtek óvatosan és nagy megbecsüléssel közelíteni a könyvhöz és a szerzőhöz. Salomon Maimon 1789. április 7-én levelet írt Kantnak, amit már kéztördelve kezd: „Áthatva a nagy alázattól, amellyel az ember egy olyan férfiúnak tartozik, aki a filozófiát, és ezen keresztül az összes többi tudományt is megreformálta, csakis az igazság iránti szeretet adhatott némi bátorságot ahhoz, hogy önhöz közeledni merjek” (Kant 1969. 16-17). – Óriási szerencsének kell tartanunk, hogy *A tiszta ész kritikája* hallatlan jelentőségének felismerése és megkonstruálása nem bénította le a produktív folytatást. Mindenesetre ekkor elindul a befogadásnak egy olyan korszaka, amelyet „eksztatikus recepciónak” is nevezhetünk. Ennek Kantra is felvillanyozó hatása volt. A reinholdi olvasat hatására és annak köszönhetően, *A tiszta ész kritikája* második kiadásában Kant maga is elkezd aláhúzni a koncepció újszerűségét, most már ő is „elméleti forradalomról” beszél. (Kant azt ugyan nem akarja elhinni Reinholdnak, hogy a mű egy új történelmi korszak nyitánya lehet, de a saját elméleti újításai iránt sokkal szenzibilisebb lett.) Ezzel nagyjából szinonim a „kopernikuszi fordulat” kifejezés. Nézzük a legismertebb megfogalmazását: „Mostanáig feltételezték, hogy ismereteinknek mindig [a] tárgyakhoz kell igazodniuk [...]” (Kant 2009. 32; BXVI). Máris szakítsuk meg az idézetet: Az újkori ismeretelméletben különböző irányzatok voltak (empirizmus és racionalizmus), de ebben mindannyian egyetértettek, ez a közös premissájuk – és ez a feltevés kudarchoz vezetett. „Próbáljuk hát meg egyszer, nem jutunk-e messzebbre a metafizika feladatainak terén, ha felteszük, hogy a tárgyaknak kell ismereteinkhez igazodniuk, ami jobban megfelel a követelményeknek” (uott). Így lehetne a filozófiát vagy a metafizikát (végre) igazi tudománnyá tenni. „Próbáljuk meg” – mondja Kant egyszerre önmagához

és az olvasóhoz fordulva. Ez egy hipotetikus, de ugyanakkor buzdító mondat is. Próbáljunk meg kidolgozni egy olyan ismeretelméletet, amelyben a megismerő én nem egyszerűen passzív leképező, hanem ő maga strukturálja (*a priori*) a megismerendő valóságot.

IV.

Végül az eksztatikus recepció után, az évtized vége felé kezdődik a befogadásnak az a korszaka, amikor a Kantból kiinduló produktív hatások már magán Kant is túlmutatnak. A főhősünk ezúttal is Carl Leonhard Reinhold, aki 1789-ben jelentetett meg egy csaknem hatszáz oldalas könyvet, ezzel a címmel: *Versuch einer neuen Theorie des menschlichen Vorstellungsvermögens*. Kiválasztott egy kanti fogalmat, és így mintegy oldalirányból közelített *A tiszta ész kritikájához*. Martin Bondeli mutatott rá arra, hogy a „képzet” mind a leibnizi–wolffi racionalizmusban, mind az empirizmus tradíciójában meghatározó szerepet játszott. „A képzet fogalma azonban Kantnál veszített a maga súlyából. És ez azzal függ össze, hogy Kant fő témája az elméleti filozófiában nem a képzet-alkotás, hanem a megismerés, és ezt próbálja elhatárolni a pusztá gondolkodástól.” (Bondeli 2017. 654.) Reinhold maga is tudta, hogy itt egy olyan perspektívát nyitott meg, amely túlmutat magán Kanton: „*A tiszta ész kritikája* a metafizika *propedeutikája*, és maga a szerző is így nevezi. A képzetalkotó képesség elméletének viszont elementárfilozófiának kellene lennie, amely a teljes filozófia princípiumainak a tudománya [...]” (Reinhold 1963. 278.) (Ekkor már megjelent *Az erkölcsök metafizikájának alapvetése* [1785], sőt már *A gyakorlati ész kritikája* [1788] is, és Reinhold hiányolja az elméleti és a gyakorlati filozófia egységpontját, nem beszélve arról, hogy Kant kihúzta a talajt az alól, ahogyan Reinhold a levelekben még elgondolta a filozófia gyakorlativá válását.) Kb. öt évvel később Fichte is lelkesen kapcsolódik a diskurzushoz: magával a reinholdi logikával próbál túllépni Reinholdon. „Reinhold felállítja a képzet tételét; karteziánus formában az ő alaptétele így szól: *repraesentatio, ergo sum*, vagy helyesebben *repraesentans sum, ergo sum*. Lényegesen tovább megy, mint Descartes; de ha a tudományt magát, és nem csak a propedeutikáját akarja megalapozni, akkor nem megy elég messzire.” (Fichte 1845. 99.) Mi lett volna ez a messzebbre menés? Egy minden filozófiát megalapozó *princípium* kidolgozása, amelyet Reinhold *alaptételnek* is nevez. „Én az általánosan érvényes első alaptételt, tartom annak az *egy dolognak*, amire *a filozófiának valóban szüksége van* [ich halte einen allgemeingeltenden ersten Grundsatz für für das Eine, was der Philosophie Not ist]; ez az, amit meg kell szereznie, ha az emberiségnek meg akarja adni azokat az előnyöket, amelyet neki már régen megígért, és amelyet amaz joggal vár tőle; és amelynek szükséglete talán még sohasem szállt olyan magasra, mint napjainkban.” (Reinhold 2003. 69.) Újra a szükségletről, a filozófiára vonatkozó szükségletről van szó; és ha lenne egy ilyen alaptételünk, abból

kiindulva megalkothatnánk a filozófiát mint tudományos rendszert. Reinhold tudja, hogy először is a „rendszer” szót kellene rehabilitálni, hiszen ez korántsem áll jó hírben. A nagy francia *Enciklopédia* „filozófia” címszavának anonim szerzője a „rendszerszemlében” látta a filozófia előrehaladásának egyik legnagyobb akadályát. Reinhold mintha erre válaszolna, és az esszéisztikus vagy kis darabkákból építkező filozófiát „populárfilozófiának” nevezi. Nincs tehát más alternatívánk (ha a filozófiát produktív módon folytatni akarjuk): vagy a radikális értelemben vett és rendszeralakra hozott kritikai filozófia (ezt nevezi Reinhold egy Kanttól kölcsönzött szóval „elementárfilozófiának”), vagy a populárfilozófia. Ezt a kísérletet Schelling öt-hat évvel később nagy elismeréssel emlegeti, még akkor is, ha Reinhold addigra már-már feledésbe is merült: „Azt a kísérletet, amely [...] az ént a filozófia princípiumává próbálta emelni, mint ismeretes, Reinhold hajtotta végre. Igen kevés belátásról tanúskodna a tudomány szükségszerű menetébe, ha ezt a kísérletet [...] nem a legnagyobb elismeréssel említenénk.” (Schelling 2003. 44.) Ezek szerint már sokan voltak, akik nem úgy említették, ha egyáltalán még emlékeztek rá. Reinhold ekkor már megindult a felejtés lejtőjén. „Ez a kísérlet [mármint a reinholdi] – írja újra Schelling – nem arra volt hivatva, hogy *megoldja* a filozófia tulajdonképpeni problémáját, hanem arra, hogy ezt a leghatározottabb módon *megjelenítse*” (uott). Van tehát még min dolgozni, elindult a német idealizmus története – Kant ennek már nem része, hanem előfeltétele. Ezt szokták mondani: az 1790 és az 1820 (ekkor lát napvilágot Hegel utolsó életében megjelent könyve, a *Jogfilozófia*) közötti harminc évben Németországban egy olyan egyedülálló filozófiai virágkor következett be, amelyre csak az ókori Athénban találunk példát.

IRODALOM

- Bondeli, Martin 2017. Vorstellung. In Willaschek–Stolzenberg–Mohr–Bacin 2017. 654.
- Eisler, Rudolf 1912. *Philosophen-Lexikon. Leben, Werke und Lehren der Denker*. Berlin, Mittler Verlag.
- Fichte, Johann Gottlieb 1845. *Grundlage der gesamten Wissenschaftslehre*. In Uő: *Werke*. Berlin, Veit & Comp. 1. kötet.
- Guyer, Paul 2017. Kritik. In Willaschek–Stolzenberg–Mohr–Stefano Bacin 2017. 288.
- Kant, Immanuel 1969. *Gesammelten Werken*. (Akademie-Ausgabe). Berlin, De Gruyter. XI. kötet.
- Kant, Immanuel 1974. *A vallás a puszta ész határain belül és más írások*. Budapest, Gondolat.
- Kant, Immanuel 1999. *Prolegomena*. Fordította John Éva, Tengelyi László. Budapest, Atlantisz Kiadó.
- Kant, Immanuel 2009. *A tiszta ész kritikája*. Fordította Kis János. Budapest, Atlantisz Kiadó.
- Luhmann, Niklas 1990. *Paradigm lost. Über die ethische Reflexion der Moral*. Frankfurt/M, Suhrkamp Verlag.
- Müller, Kurt 1961. Johann Georg Heinrich Feder. In Otto zu Stolzenberg-Wernigerode (szerk.) *Neue deutsche Biographie*. 5. kötet. Berlin, Duncker & Humblot.

- Paul, Jean 1980. *Vorschule der Ästhetik*. In Uő: *Werke*. 1. részleg, 5. kötet. München, Hanser Verlag.
- Reinhold, Carl Leonhard 1963. *Versuch einer neuen Darstellung des menschlichen Vorstellungsvermögens*. Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft.
- Reinhold, Carl Leonhard 2003. *Beiträge zur Berichtigung bisheriger Mißverständnisse der Philosophen*. Hamburg, Felix Meiner Verlag.
- Schelling, Friedrich Wilhelm Joseph 2003. *Az énről mint a filozófia princípiumáról*. In Uő *Fiatalkori írásai*. Fordította Weiss János. Pécs, Jelenkor Kiadó. 25–98.
- Smith, Norman Kemp 1918. *A Commentary to Kant's Critique of Pure Reason*. London, MacMillan.
- Willaschek, Marcus – Jürgen Stolzenberg – Georg Mohr – Stefano Bacin (szerk.) 2017. *Kant-Lexikon*. Berlin, De Gruyter. <https://doi.org/10.1515/9783110520071>
- Willaschek, Marcus 2023. *Kant. Die Revolution des Denkens*. München, C. H. Beck Verlag. <https://doi.org/10.17104/9783406807459>
- Windelband, Wilhelm 1892/1912. *Lehrbuch der Geschichte der Philosophie*. Tübingen, Mohr Siebeck, 6. kiad.